

ПРАВОВІ АСПЕКТИ УРЕГУЛЮВАННЯ ОСОБЛИВОЮ НАРАДОЮ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1919 Р.)

На сучасному етапі соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку України важливим є урегулювання орендних відносин на селі, удосконалення відповідної законодавчої бази. Для конструктивного вирішення цих питань доцільним є звернення до історичного досвіду, насамперед напрацьованого різними військово-політичними силами у роки Української революції 1917-1920 рр. У зв'язку з цим актуальним є вивчення орендного законодавства Особливої наради, яке діяло на українській території, підконтрольній Головнокомандувачу Збройними Силами Півдня Росії (далі – ЗСПР) у 1919 р. Об'єкт вивчення – аграрна політика уряду А. Денікіна, предмет – урегулювання поземельних відносин. Необхідність вивчення цього питання зумовлена також тим, що у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі відсутні публікації, в яких би зазначена тема була предметом спеціального наукового осмислення [Дет. див. 1].

Як свідчить аналіз листування між представниками білої влади на місцях, піддрунтям нової державності вони вважали економічно міцні селянські господарства [2, 19]. На думку фахівців земельної комісії, створеної для розробки основ аграрної реформи, розміри селянських наділів, унаслідок проведення відповідних заходів, повинні були становити 25 дес. [2, 9]. На їхнє переконання, цей показник був оптимальним, враховуючи, що білі передбачали не лише наділення селян землею (це було нереально зробити у повному обсязі), а й інтенсифікацію селянських господарств: підвищення їхньої агрокультури, кредитування, забезпечення реманентом тощо [3]. Однак, за неповними матеріалами статистики, підрахунками М. Штротмберга [4], професорів Дуссана [5], О. Ярошевича [6], влада не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості землі, придбавши яку, селяни могли вийти на рекомендовані членами комісії показники у 25 дес. З іншого боку, на думку професорів В. Каршлева, А. Кауфмана, необхідно було звернутися до дореволюційного досвіду, запозичивши кращі його елементи.

Так, до подій 1917 р. у Європейській частині Росії, враховуючи українські губернії, селяни орендували 20-25 млн. дес. У звіті Єлецького комітету з потреб сільськогосподарської промисловості за 1902 р. зафіксовано 50 млн.

дес., що перебували в оренді у селян [7]. Таким чином, очевидним було те, що орендні відносини відіграють важливу роль у розширенні посівних площ індивідуальних селянських господарств. Тому, як вихід із ситуації, ці члени земельної комісії рекомендували більше уваги приділити орендним відносинам. Вважалося, що їхнє унормування дозволить вирішити відразу декілька проблем: 1) упорядкує взаємини різних категорій села (як правило, поміщиків та селян щодо землекористування і землеволодіння); 2) сприятиме розширенню площ земельних угідь у селянських господарствах; 3) зменшить недосіви; 4) ствердить у селянській свідомості ідею про те, що білі власті прагнуть вирішити аграрне питання з максимальним урахуванням інтересів селян.

Найбільше біла адміністрація переймалася тим, щоб під час урегулювання орендних відносин між селянами і поміщиками уникнути розгортання конфронтації. Для цього, наприклад, губернатором Катеринославщини начальникам повітів губернії наказувалося під час проведення заходів щодо впорядкування поземельних відносин, у тому числі й орендних, суворо дотримуватися букви закону, не надавати переваги при прийнятті рішень поміщикам [8, 39].

Одним із перших кроків уряду А. Денікіна у справі упорядкування поземельних відносин в українському селі став дозвіл на купівлю-продаж та оренду землі. Цим наказом Головнокомандувач ЗСПР ліквідував попередню заборону на подібні операції [9]. 21 вересня 1919 р¹. А. Денікін затвердив «Правила про здачу в оренду польових угідь на територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії» (далі – «Правила»). Їхній зміст, викладений в одинадцяти статтях, зводився до такого. Юридичні та фізичні особи, товариства, що користувалися у 1918 р. польовими угіддями, відповідно до словесної чи письмової орендної угоди, мали право на її продовження, відповідно до посівного обігу, що застосовувався у господарстві власника земель, ще на один сільськогосподарський рік.

* На територіях, що перебували під управлінням Білого руху Півдня Росії, діяв юліанський календар. А. Денікін та П. Врангель відмовилися від запровадження григоріанського календаря, оскільки першими за них це зробили більшовики. У зв'язку з цим дати у статті подано за старим стилем.

У документі конкретизувалися категорії домогосподарів, які мали право на продовження оренди. До них зараховувалися ті, хто працював на землі. Також визначалися й розміри угідь, які могли орендуватися. Зокрема, вони, разом із землею, яка вже перебувала у власності/користуванні селянина, не могли перевищувати норм, визначених земельною комісією для кожної губернії [10, 141]. Статтею 3 регламентувалася орендна плата. Йшлося про те, що вона визначається за згодою сторін (поміщиків та селян-орендарів). Для запобігання зловживань із боку великих землевласників, урядом у Волинській, Катеринославській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях визначалися та фіксувалися максимальні ставки оплати селян за десятину орендованої землі. Передбачалося, що розрахунки будуть здійснюватися грошима і натурою, їхні розміри будуть обраховуватися за довідковими цінами на продукти врожаю станом на момент сплати. Орендна плата у зазначених вище губерніях не могла перевищувати $1/5$ середньої врожайності хлібів та олійних рослин кожного конкретного регіону, $1/8$ соняшника, картоплі, коренеплодів [11]. Для запобігання зловживань із боку поміщиків, визначення норм середньої врожайності покладалося на начальника Управління землеробства і землевпорядкування (далі – УЗіЗ).

Якщо юридичні та фізичні особи користувалися наділами без відповідних договорів оренди, то їм для продовження користування ними необхідно було впродовж місяця, з моменту опублікування «Правил» подати відповідну заяву до місцевих органів влади. Вона задовольнялася за умови, що ці угіддя не були вже здані в оренду комусь іншому.

Разом із тим, під дію наведеної вище 5 статті не підпадали переселенці, що проживали у тій чи іншій місцевості після 25 жовтня 1917 р. (тобто після більшовицького перевороту в Петрограді – С. Корновенко). Чинність цієї статті не поширювалася й на окремі категорії землі: 1) надільні, відрубні, хутірські, укрупнені під дією законів від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.; 2) угіддя, придбані за сприяння Селянського Поземельного Банку; 3) наділи, які не перевищували максимуму регіональних норм або ті, що перевищували, однак оброблялися силами власника та його родини. Власники цих угідь мали право вимагати у встановленому законом порядку їхнього повернення, якщо не було відповідних домовленостей про оренду.

Якщо користувачі не бажали продовжувати строк оренди, то землі, які перед цим вони обробляли, переходили або до власників, або

до попередніх орендарів. Також до 1 січня 1920 р. орендарі повинні були або грошима, або натурою розрахуватися із власником за користування землею у 1919 р [10, 144]. Для того, щоб поземельні спори, які неминуче виникли б, не перетворилися у збройний конфлікт, 12 стаття «Правил» передбачала створення і діяльність інституту мирових суддів. Вони розглядали всі справи, незалежно від суми позову [12].

У додатку до 2 статті «Правил» визначалися максимальні розміри угідь, що їх можна було орендувати селянам кожної з 8 українських губерній, які перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР. При цьому кожний регіон поділявся на три категорії: перша місцевість, друга місцевість, третя місцевість. Для кожної з них чітко окреслювалася кількість десятин орної землі, яку селянам можна було брати в оренду. До того ж вона вказувалася як для одноосібної оренди, так і колективної [13] (див. таблицю 1). Як свідчать наведені у таблиці 1 дані, найбільше – 40 дес. землі – в одноосібну оренду могли взяти селяни Волині, що проживали у першій місцевості, найменше – 18 дес. – з Київщини, що також були зараховані до першої місцевості. В офіційних документах Особливої наради відсутні пояснення щодо критеріїв визначення розмірів ділянок, які можна було брати в оренду, а також стосовно поділу губерній на категорії. Очевидно, враховуючи, що цей додаток було розроблено земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челішева, можна припустити, що за критерії було взято ті ж показники, що і при розподілі в цілому території губерній, які перебували під владою Білого руху Півдня Росії: щільність населення та землезабезпеченість [14, 84].

Невдовзі Особливою нарадою було оприлюднено роз'яснення та доповнення. Вони стосувалися 1 та 7 статей «Правил». Зокрема, термін оренди продовжувався тим орендарам, ділянки яких ще не було передано у користування іншим особам за договорами до оголошення «Правил» [15].

Таким чином, «Правила» стали першою серйозною спробою білої влади урегулювати орендні відносини в українському селі. Фактично їхній зміст легалізував самозахоплення, здійснені селянами під час революції та громадянської війни. Частково вони («Правила») відшкодовували великим землевласникам збитки, яких ті зазнали у попередні роки від експропріації їхньої землі, руйнації маєтностей. Разом із тим, більшою мірою цей документ відповідав інтересам селян, ніж поміщиків. Хоча б тому, що, по-перше, у ньому фіксувалися розміри орендних платежів, їхня регіональна специфіка. По-

друге, переваги, відповідно до змісту цього закону, отримували ті, хто безпосередньо працював на землі. Так, наприклад, вони не стосувалися тих господарів, хто обробляв угіддя своєю працею та членів своєї сім'ї, а також тих господарств, розміри яких не перевищували 25 дес. Навпаки, великі землевласники, розміри угідь яких перевищували 25 дес., якщо вони не обробляли землю власними силами або силами своєї родини, позбавлялися права здавати свої наділи в оренду. Вони також не могли забрати землю у тих селян-орендаторів, які без договору користувалися нею у 1919 р. [10, 144].

На наш погляд, у цьому контексті цікавим є питання співвідносності орендної плати з економічною спроможністю орендаторів. У «Правилах» її розмір визначався 1/5 середньої врожайності хлібів та олійних рослин і 1/8 середньої врожайності соняшника і картоплі. Проілюструємо це на прикладі Полтавської губернії. Зауважимо, що до революції та громадянської війни за орендовану землю поганої якості селяни у середньому сплачували 1/4 або 1/5 урожаю, за кращої якості – 1/2 [17, 15-18].

Згідно з даними статистичного щорічника Полтавської губернії за 1917 р. із семи основних зернових культур, у дрібних господарствах у 1906-1915 рр. середня врожайність із десятини становила 58 пуд [18]. У такому разі орендна плата дорівнювала б вартості 11,6 пуд. хліба або, у перерахунку в грошовий еквівалент, – 1160 руб. за дес. Навіть якщо врахувати, що селянин орендував усі 25 дес. землі, то він сплачував власнику 290 пуд. зернових, а 1260 пуд. залишалося за ним. У той же час мінімальний прожитковий розмір, згідно з рекомендаціями урядової колегії від 1901 р., становив 20 пуд. на одного члена сім'ї господарства, у якому тримали ще й худобу [19, 15].

У селянина-орендатора після розрахунків із власником землі залишалося 46,4 пуд. із десятини. Якщо взяти до уваги, що, на думку професора О. Ярошевича, земля мала коштувати 6-7 тис. руб. за дес. [20], а селяни могли заплатити до 15 тис. руб. за дес., орендна плата була майже у 5 разів меншою. Зрозуміло, що вона була вигідною і для малопотужних селянських господарств, які отримували реальні підстави для свого розвитку.

Варто зазначити, що навіть у межах Полтавської губернії орендна плата мала регіональні відмінності. Так, наприклад, у Полтавському і Прилуцькому повітах вартість оренди коливалася від 300 до 1500 руб. за дес. Натомість у Костянтиноградському – до 160 руб. за дес. [21]. У таких випадках, коли орендна плата була менше ніж 300 руб., орендар і власник уклали угоду про оплату натурою. У Костянтиноградському, Хорольському повітах її розмір коливався від

1/4 до 1/3-2/5 середнього врожаю. В окремих випадках, за згодою обох сторін (власника і орендатора), селяни сплачували 15-20 пуд. вже обмолоченого хліба [21].

Цікавим, із наукової точки зору, є ще один сюжет. Він стосується результативності реалізації на практиці «Правил», ставлення до їхнього запровадження з боку селян. Насамперед селянин – практик, прагматик. У зв'язку з цим важливу роль під час укладання орендних угод для нього відігравали економічні показники, умови, які пропонували поміщики. Так, договори між власниками і селянами не укладалися через те, що останніх не влаштовували окремі положення. Наприклад, одна з економік Полтавщини вимагала, щоб орендарі, крім передбачених «Правилами» розмірів оплати, додатково сплатили 100 руб. податків із десятини, а інша – 15 пуд. хліба з десятини та всі податки [22]. На перший погляд, це були незначні суми, однак, якщо врахувати розміри орендованих земель (на Полтавщині, згідно з додатком до ст. 2 «Правил», максимум – 25 дес.) вартість обов'язкових орендних платежів, рівень інфляції, витрати на обробіток ґрунту, непрогнозованість урожаю, то така орендна плата була зависока для селян.

Разом із тим, у тій же Полтавській губернії поміщики намагалися якомога більше землі здати в оренду. Пояснювалося це тим, що вони не в змозі були господарювати, а тому вважали за краще отримувати хоч якісь прибутки через здачу своїх угідь в оренду. Здольна оренда коштувала селянину 10-15 пуд. зерна з дес. (у грошовому еквіваленті, за нашими підрахунками, у межах 1000-1500 руб. за дес.), тоді як вартість землі, яку великі землевласники пропонували купити селянам, коливалась від 5 до 15 тис. руб. за дес., хоча реально її продавали у середньому за 10 тис. руб. [23].

Не рідкісними були випадки, коли самі селяни відмовлялися від оренди, посилаючись на можливу посуху, невизначеність майбутнього врожаю тощо. У такий спосіб вони намагалися примусити великих землевласників пристати на їхні вигідніші, як їм здавалося, умови.

У Харківській губернії, згідно з обстеженням аграрного сектора регіону, ситуація була іншою. Так, зокрема, орендні угоди укладалися масово. При цьому, як відзначалося у зведенні, попит на землю з боку селян був посилений. Як правило, орендарі, укладаючи нові договори, претендували на ті ж площі угідь, якими вони користувалися у попередні роки. При розрахунках переважала натуральна оплата, розміри якої коливалися від 1/5 до 1/2 середнього врожаю зернових. Сума грошової оплати також була позначена різкими відмінностями: від 120 до 2000 руб. за дес. [24].

Делегати селянського з'їзду, який відбувся у Сімферополі, схваливши «Правила...», відзначили, що необхідно насамперед забезпечити оренду землі великих землевласників селянами найближчих сіл. Вони також внесли пропозицію місцевим властям жорстко контролювати випадки суборенди, щоб таким чином звести до мінімуму зловживання. У резолюції йшлося і про те, що земля у виняткових випадках може здаватися в оренду і під випас худоби, однак не за рахунок посівних угідь [25].

Таким чином, є підстави констатувати, що селянство в принципі було задоволене «Правилами...». Реалізація їхніх положень позначена регіональною специфікою. Можна говорити і про те, що Особливій нараді через унормування орендних відносин вдалося поміщицько-селянське протистояння з площини політичної перевести в економічну. Виявлені нами джерельні матеріали не фіксують випадків збройної конфронтації на ґрунті реалізації «Правил...». Спорні, що виникали, вирішувалися мировими суддями і не виходили за межі правового поля. Закріплені у «Правилах...» положення більшою мірою відповідали інтересам селян, ніж поміщиків, оскільки фактично легалізували селянські т. зв. самозахоплення, не носили примусового характеру. Норми орендних ставок не були обтяжливими для

селян і дозволяли поміщикам задовольнити власний попит на продукти споживання. Заходи Особливої наради з урегулювання орендних відносин позитивно впливали на розвиток сільського господарства губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії: 1) сприяли розширенню площ, що оброблялися; 2) збанкрутілі поміщицькі латифундії витіснялися економічно міцнішими одноосібними господарствами. Крім того, вжиті білими заходи носили і психологічний характер. На нашу думку, вони реально демонстрували і підтверджували, що наміри А. Денікіна з реформування на селі – не порожні слова, влада дотримується своїх обіцянок. У свідомості селян, які орендували землю, закріплювалася думка про те, що вони і володіють нею. Поміщики, які здавали в оренду землю, звикали до того, що можуть безпроблемно існувати без великого землеволодіння. Разом із тим, мали місце і недоліки, упущення. Насамперед, попри всі зусилля, що докладалися службовцями Освагу, селянство було недостатньо, а в окремих випадках абсолютно не поінформоване про зміст орендного закону, його переваги. По-друге, органи цивільної влади на місцях слабо керували процесом реалізації «Правил...», пустивши його у більшості випадків на самоплив.

Таблиця 1 [467].

Максимальні розміри угідь, що можна було орендувати селянам

№	Губернія	Кількість десятин польової землі	
		На домогосподаря при одноосібній оренді	На душу при колективній оренді
2	Волинська		
	I місцевість. Ковелівський повіт, північні частини Володимиро-Волинського і Луцького повітів, що межують з поштовою дорогою з м. Устилуга через м. Володимир-Волинський на Луцьк до Дубенського повіту, північна частина Рівненського повіту, що межує з дорогою з с. Олика на Клевань і далі вгору по р. Горині до кордону Острозького повіту та північної частини Новоград-Волинського повіту, що межує з шосейною дорогою з Рівного на Житомир та весь Овруцький повіт	40	10
	II місцевість. Житомирський повіт та остання північна частина Новоград-Волинського повіту, Луцького та Володимир-Волинського повітів	30	7
	III місцевість. Решта території губернії	24	6

4	<i>Катеринославська губернія</i>	30	9
5	<i>Київська губернія</i>		
	I місцевість. Усі повіти, окрім Радомишльського	18	4
	II місцевість. Радомишльський повіт	30	7
8	<i>Подільська губернія</i>		
	I місцевість. Усі повіти, окрім Балтського	18	4
	II місцевість. Балтський повіт	25	6
9	<i>Полтавська губернія</i>	25	6
11	<i>Таврійська губернія</i>		
	I місцевість. Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський повіти	30	9
	II місцевість. Перекопський, Євпаторійський та степова частина Симферопольського і Феодосійського повітів	35	10
	III місцевість. Решта гірських частин останніх двох повітів та Ялтинський повіт	17	4
12	<i>Харківська губернія</i>		
	I місцевість. Повіти: Харківський, Волковський, Богодухівський, Охтирський, Лебединський, Сумський та Вовчанський	25	6
	II місцевість. Решта повітів	30	7
13	<i>Херсонська губернія</i>		
	I місцевість. Північна частина Олександрійського та Єлизаветградського повітів до залізничної лінії з Кременчука в Балту, Ананьївський та Тираспольський повіти	25	8
	II місцевість. Решта території губернії	30	10
14	<i>Чернігівська губернія</i>		
	I місцевість. Повіти: Козелецький, Ніжинський, Борзенський, Конотопський, Глухівський, Кролевецький, Сосницький	27	7
	II місцевість. Повіти: Чернігівський, Городянський, Остерський, Стародубський, Новозибковський, Новгород-Сіверський	32	8
	III місцевість. Повіти: Суражський та Мглинський	41	10

ЛІТЕРАТУРА

1. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919-1920 рр.): історіографічний процес 1919-2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с. 2. Центральний

державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 4593 с. – Оп. 1. – Спр. 18. 3. Плетнев В. Что дает крестьянству Добровольческая армия / В. Плетнев // Заря России. – № 1. – 1919. 4. Штрюмберг Н. Экономика

и политика в земельной реформе / Н. Штромберг // Южный край. – № 85. – 1919. 5. Дуссан. Франция и аграрный вопрос в России (Доклад проф. Дуссана) / Дуссан // Вечерние огни. – № 47. – 1919. 6. Ярошевич А. На новых позициях / А. Ярошевич // Киевская жизнь. – № 57. – 1919. 7. Штромберг Н. Новый закон об аренде земли / Н. Штромберг // Южный край. – № 99. – 1919. 8. ЦДАВОУ. – Ф. 4593 с. – Оп. 1. – Спр. 19. 9. Земельный вопрос. Отмена ограничений земельных сделок // Киевская жизнь. – № 4. – 1919. 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. 11. Новые правила об аренде земли // Заря России. – № 26. – 1919. 12. Киевские губернские ведомости. – № 13. – 1919. 13. Расписание внешних предельных размеров арендных участков // Киевские губернские ведомости. – № 5. – 1919. 14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35. 15. Постановление по вопросам землепользования // Киевлянин. – № 53. – 1919.

16. Зарубин А. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Зарубин, В. Зарубин. – Симферополь, 1997. – 352 с. 17. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 2015. 18. Новый земельный закон // Полтавский день. – № 61. – 1919. 19. Азызян А. Арендные отношения в советской деревне / А. Азызян, И. Великевич. – М.-Л., 1928. – 158 с. 20. И.О. Земля народу / И. О. // Вечерние Огни. – № 36. – 1919. 21. Наём и продажа земли // Полтавский день. – № 70. – 1919. 22. Георгиевич Л. Земельный вопрос / Л. Георгиевич // Полтавский день. – № 29. – 1919. 23. Землеустроительный вопрос в Полтавской губернии // Полтавский день. – № 2. – 1919. 24. Деревня после советской власти. Анкета о состоянии сельского хозяйства в Харьковской губернии // Родина. – № 60. – 1919. 25. На крестьянском съезде // Южный край. – 13.08. – 1919.

Крумаленко М.В.

*к. ю. н., доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Міжнародний гуманітарний університет (Україна)*

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК СІМБІОЗ ПРАВА І КУЛЬТУРИ

Стан правової культури держави є показником ступеня зрілості її правової системи, відображає досягнутий рівень прогресивно-правового розвитку. Існує декілька наукових підходів до трактування правової культури, в числі яких антропологічний, соціологічний, філософський. Важливим у визначенні правової культури є аксіологічний підхід, за яким правова культура визначається через систему норм і цінностей суспільства. У цьому випадку прослідковується зв'язок правової культури і моралі членів суспільства, без якої правова культура неможлива. Причиною низької правової культури сучасного суспільства є низький рівень моральної культури, без підвищення якого неможливо досягти стану правокультурності. Але найбільш плідним для визначення правової культури є антропологічний науковий підхід, або діяльнісний підхід, згідно з яким правова культура – це процес і результат творчості людини у сфері права, що характеризується створенням і затвердженням правових цінностей. Правова культура не має власної предметності, а є одним з аспектів загальнолюдської культури, що втілилася в праві і юридичній практиці.

Українська традиція державного устрою орієнтована на певний тип самобутності – об'єднання людей навколо вищих і універсальних цінностей, що мають наднаціональне значення. Мова йде про правову державу, яка затверджує духовні начала суспільного життя.

Зв'язок між правом і культурою розуміється як би сам собою. Він утворюється перш за все через спільність фактів детермінації права і культури. Такий підхід є домінуючим способом праворозуміння: глибока позитивістська суть методології, за допомогою якої право і держава лише виводяться з якихось причин і чинників, а категоріальний апарат теорії виступає засобом пристосування нової реальності до потреб держави і права.

Стара парадигма класової відчуженості від національної культури змінилася на нову, тепер уже ліберальну форму. Вона припускає вирівнювання схем рівнів розвиненості культур, засобів і методів залучення до цивілізації народів, які відстали у своєму розвитку в усіх відношеннях, і зрощенню різних правових узагальнень з неминучими поверхневими судженнями.

Такий підхід, чи реалізується він на шляхах соціального детермінізму, або через відкриття загально-людських цінностей, приводить, як правило, до вивітрювання специфічного, конкретного, національного в українській правовій культурі.

Необхідно відзначити, що не слід замикатися на власній самобутності і унікальності, необхідний діалог з представниками інших культур. Тотожність української і західної правової культури недосяжна, проте можливе їх зближення на основі ідеї законності, яка є загальною для всіх